

GRAMMATİKA

Şəxssiz cümlələrdə struktur-semantik genişlənmə

Ədalət Abbasov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: abbasov-edalat@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9704-1874>

XÜLASƏ

Mübtədanın olmaması şəxssiz cümlənin səciyyəvi əlamətidir. Belə cümlə konstruksiyasında şəxssizliyin əsas təzahür forması onun xəbəridir. Qeyd etdiyimiz kimi, şəxssiz cümlə mübtəda ilə xəbərin sintezindən ibarətdir. Mübtəda xəbərin semantik bazasında passiv mövqedə hiss olunur. Deməli, bu cür konstruksiyalar predikativ mərkəz əsasında formalaşır. Bu cəhətdən də şəxssiz cümlələrin sintaktik semantikasının təzahüründə xəbər prioritet üzv kimi qəbul edilir. Şəxssiz cümlələrdə struktur subyektədən söhbət gedə bilmədiyi üçün subyektin predikativ inteqrasiyası nəticəsində təzahürü daha çox diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan “şəxssiz cümlələrin struktur-semantik genişlənməsində müxtəsər və geniş cümlələrin xəbərlərinin ifadə vasitələrinin xüsusi rolu vardır” fikrini tərəddüdsüz söyləyə bilərik.

AÇAR SÖZLƏR

qrammatik deformasiya, konstruktiv struktur, genişləndirilmiş cümlələr, morfoloji ifadə, nominativ quruluş

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərib: 06.01.2024

Qəbul edilib: 19.02.2024

Structural-semantic expansion in impersonal sentences

Adalat Abbasov

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Department of Azerbaijani Language and Technology of its Teaching, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: abbasov-edalat@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9704-1874>

ABSTRACT

The absence of a subject is a characteristic feature of an impersonal sentence. The main manifestation of impersonality in such sentence construction is its message. As we mentioned, the impersonal sentence consists of the synthesis of the subject and the news. Subject is felt in a passive position in the semantic base of the news. Therefore, such constructions are formed on the basis of the predicative center. In this respect, news is considered as a priority member in the manifestation of syntactic semantics of impersonal sentences. Since the structural subject cannot be discussed in impersonal sentences, its (subject) manifestation as a result of predicative integration manifests more attention. However, analogously to this, we can unhesitatingly say that "in the structural-semantic expansion of impersonal sentences, there is a special role of the means of expression of the news of short and long sentences".

KEYWORDS

grammatical deformation,
constructive structure,
extended sentences,
morphological
expression,
nominative structure

ARTICLE HISTORY

Received: 06.01.2024

Accepted: 19.02.2024

Giriş

Şəxssiz cümlələrdə digər qrammatik deformasiya ilə yanaşı struktur-semantik genişlənmə gedir. Ümumiyyətlə, sadə cümlənin birinci konstruksiyası sadəcə baş üzvlərin sintezi nəticəsinin təşəkkülüdür. Bu cür konstruksiya müxtəsər strukturlu cümlə sayılır. Baş üzvlər isə ikinci dərəcəli üzvlər vasitəsilə genişlənir. Beləliklə, geniş strukturlu cümlə formalaşır. Hər iki konstruktiv struktur müxtəlif yardımçı sintaktik vasitələr əsasında (həmcins xüsusiləşmiş üzvlər və xitablar) struktur-semantik baxımdan xeyli dərəcədə artır və nəticədə zənginləşmiş sadə cümlələr əmələ gəlir.

Əsas hissə

“Genişləndirilmiş cümlələr, mahiyyət etibarilə, sadə cümlələrlə mürəkkəb cümlələr arasında keçid təşkil edir. Bu cür cümlələr predikativlik imkanlarının kəmiyyət artımına görə mürəkkəb cümləyə yaxınlaşsa da, kəmiyyət dəyişikliyi keyfiyyətə keçə bilmədiyi üçün sadə cümlə tipi olaraq qalır” [5, s. 216]. Məsələn:

Eh, ona nə var ki!..
 Ən iti bir xəncəri
 o, bağrında saxlayır.
 Eh, ona nə var ki!..
 Ömrü boyu yamyaşıl
 atlazlara bürünür...

“Təktərkipli sadə cümlələrin digər struktur növlərində olduğu kimi, şəxssiz cümlələr də ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə müxtəsər və geniş olur” [5, s. 282].

“Müxtəsər cümlə strukturunda subyektin morfoloji ifadəsi dildə sonrakı hadisədir, daha əvvəlki dövrlərdə, ümumiyyətlə, sadə cümlənin xəbəri – nominativ quruluşa malik olmuşdur. Saz ağası – söz ağası; Qız yükü – duz yükü; Dağ yeri – duman yeri (Atalar sözü)” [2, s. 22].

Bu ümumi mülahizədə “subyektin morfoloji ifadəsi” tendensiyası həmin fikrin sadə cümlə tipindən müəyyən şəxslə cümləyə aid olduğunun göstəricisidir.

“Şəxssiz cümlələrdə isə struktur subyektdən söhbət gedə bilmədiyi üçün bunun (subyektin) predikata inteqrasiyası vəhdəti şəklində təzahürü daha çox diqqəti cəlb edir. Lakin buna analogi olaraq “şəxssiz cümlələrin struktur-semantik genişlənməsində müxtəsər və geniş cümlələrin xəbərlərinin ifadə vasitələrinin xüsusi rolu vardır” fikrini tərəddüdsüz söyləyə bilərik” [4, s. 122].

İsmi xəbərlə şəxssiz cümlələr, demək olar ki, müxtəsər şəxssiz cümlələrin formalaş-

masına səbəb olur. Bu da, ümumiyyətlə, xəbərin adlarla ifadəsinin, morfoloji-sintaktik funksional imkanlarının, xəbərin feillə eyni linqvistik əlamətlərinin zəngin və geniş olması ilə şərtləndirilir.

İsmi xəbərlər struktur cəhətdən vahid konstruktiv mövqedən çıxış etsə də, semantik-struktur cəhətdən məzmun spektri zənginləşir. Məsələn:

1. *Mayın gözəl bir səhəri idi.*
2. *Günün bir zamanı idi; günəş saralmağa, sular qaralmağa başlamışdı.*
3. *Qışlaqda idik; payızın aydınlıq gecəsi idi.*
4. *Sentyabrın isti günü idi.*
5. *Göyün üzü təmiz idi.*
6. *Artıq qaranlıq idi.*

Verilmiş şəxssiz müxtəsər cümlə nümunələri struktur cəhətdən sintaktik sintaqm mövqeyində təzahür etsələr də, sintaktik-semantik məzmun baxımından məna koordinasiyası geniş və zəngindir. Bu cür semantik koordinasiyanı zənginləşdirən amillər içərisində zaman, icra situasiyası və təsvir elementlərinin rolu böyükdür.

Bu semantik zənginləşdirmə vasitələri göstərilən nümunələrin hamısında təzahür edir. Fikrimizi bunlardan biri üzərində əsaslandırmağın yetərli olduğunu məqbul hesab edərək, birinci nümunənin şərhinə diqqət edək: “*Mayın gözəl bir səhəri idi*”. Bu predikativ sintaqm – zaman və forma əlamətlərini əks etdirən sintaqm şəklində mövcud olan müxtəsər şəxssiz cümlədir. Bu cümlənin həm struktur əlaməti, həm də struktur-semantik əsası vəhdətdə sintaktik semantikanı əmələ gətirən vasitə kimi təzahür edir. Belə nümunələrdə cümlənin struktur cildinin müvafiq sintaktik semantika ilə motivləşməsinə əks etdirən onun predikativliyinin ismi xəbərlə ifadə edilməsidir.

“İsmi xəbərlə şəxssiz cümlələrdə müxtəsər strukturun yaranmasına səbəb üzlərin bir-biri ilə əlaqələnməsini təmin edən qrammatik vasitələrin – sintaktik əlaqələrin rolu xüsusidir. Belə cümlələrdə kəmiyyətə çoxluq təşkil edən leksik vahidlər sintaktik əlaqələr fonunda sanki öz müstəqil sferalarından çıxıb mütəhərriqliyini itirdiyi üçün zəifləyən, lakin sintaktik konstruksiya müstəvisində aktivləşən və beləliklə, aktivlik vəhdətini sintaktik əlaqələr (tabelilik əlaqəsi) şəklində təzahür etdirərək müxtəsər cümlə strukturuna çevrilir” [3, s. 133].

Əlbəttə, feili xəbərlə müxtəsər şəxssiz cümlələrə də təsadüf edilir. Bu, əsasən, predikativliyi frazeoloji vahidlə ifadə olunan şəxssiz cümlə konstruksiyasında müşahidə edilir. Məsələn: *Sənin zəhlən gedir; Onun xoşu gəlir; Sizin bazarınız bağlandı; Kələyimiz kəsildi* (canlı dildən).

İsmi xəbərlə cümlələrdə müxtəsərliyi yaradan əsas vasitələr burada da müstəqil leksik vahidlərin mütəhərriqliyini itirərək məcazi konstruksiya vəhdətində

göstərməsindədir.

Görünür, mahiyyətə predikativliyə daha yaxın olan obyekt münasibəti bundan sonra təşəkkül tapmışdır. Obyekt münasibəti sadə cümlə strukturunda xəbərlə tamamlıq arasındakı semo-grammatik assosiasiyaların qneseoloji əsasını müəyyən edir” [2, s. 28].

Geniş şəxssiz cümlələr xəbərlə ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakı əsasında formalaşır. Müxtəsər şəxssiz cümlələrdə digər üzvlərin xəbərlə vəhdəti konstruktiv mövqeyi gücləndirir. Geniş şəxssiz cümlələrdə isə konstruktiv mövqə ikinci dərəcəli üzvlərin hər birinin ayrı-ayrılıqda xəbərlə sintaktik əlaqəsində güclü təzahür edir, özlərinin bir-birinə konstruktiv münasibəti isə zəif halda əks olunur. Məsələn:

1. *Bunlara salam olsun Molla Nəsrəddindən.*
2. *Həmin keçmiş fevral aylarının biri idi.*
3. *Kiçik dükənlərdə belə məhsullardan az satılır.*
4. *Tətilin başlamasına çox qalib (canlı yayımdan).*
5. *Söylənilən sözlərdən məğrur bir vəziyyət alındı.*
6. *Şən və açıq bir sifətlə sözə başlandı.*

Şəxssiz cümlələrin struktur bazasının genişlənməsi sintaktik formalaşma etaplarını keçmişdir.

Nəticə

Şəxssiz cümlələrin struktur-semantik bazasının genişlənməsini əks etdirən xronoloji sxemdə sintaktik münasibətlərin təşəkkülü ilə cümlə üzvlərinin formalaşması arasındakı əlaqənin mənşəyinə istinad edilir. Şəxssiz cümlələrdə mübtəda və xəbərin sintezi predikativlik vasitəsilə təzahür etdiyi kimi, uzlaşma əlaqəsi də həmin sintez prosesinə daxildir, yəni müəyyən şəxslə cümlələrdə olduğu kimi aşkar deyildir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. <https://arkurs.org/söz-cümlə>
2. Cəfərov N. (2007). Seçilmiş əsərləri (5 cildə). Bakı, Elm və təhsil. 315 s.
3. Budaqova Z. (1963). Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, AEAN. 221 s.
4. Paducheva Ye. (1974). Semantike-sintaksisa: materialy transformatsionnoy grammatike russkogo yazyka. Moskva, Nauka. 158 s.
5. Kazımov Q. (2010). Müasir Azərbaycan dili (IV hissə). Bakı, Elm və təhsil. 497 s.